

nisatie van dit boek, dat kennelijk uit de losse pols is geschreven, laat nogal eens te wensen over. Dat veroorzaakt veel herhalingen, waaraan de attente lezer geen enkele behoefte heeft.

Het ernstigste defect van Diamonds redenering is naar mijn mening het ontbreken van wat ik bij gebrek aan beter maar de culturele factor zal noemen. De ontwikkeling van de diverse menselijke populaties was steeds volledig gedetermineerd door hun omgeving. Dat biologische verschillen tussen de verschillende menselijke populaties geen rol hebben gespeeld, iets dat Diamond vanwege de politieke correctheid tot treurens toe herhaalt, geloof ik direct.

De ontwikkeling van menselijke samenlevingen wordt bepaald door de interactie tussen hun cultuur en omgeving. Van die interactie is in het grootste deel van dit boek geen sprake; het is voortdurend de omgeving die allesbepalend is. De expansie van sommige culturen werd echter niet alleen bepaald door hun omgeving, maar ook door godsdienstige of politieke overtuigingen, door interne spanningen en wat niet al. Waarom, om maar eens een willekeurig voorbeeld te geven, gebruikten de Maya's het wiel alleen in kinderspeelgoed en nimmer voor enige transportfunctie? Moeten we dat alleen verklaren door de afwezigheid van trekdieren?

CULTURELE FACTOR Pas helemaal aan het eind van zijn boek komt Diamond met de culturele factor op de proppen

en dan suggereert hij dat die in allerlei gevallen ook wel eens een rol gespeeld zou kunnen hebben. Hij geeft zelfs een prachtig voorbeeld waaruit blijkt hoe belangrijk politiek-culturele factoren kunnen zijn. In de vijftiende eeuw was de Chinese cultuur technologisch verder dan de Europese. De Chinezen hadden het kompas uitgevonden, het uurwerk en het kruit, ze hadden een geavanceerde ijzerindustrie en gebruikten waterkracht om machines aan te drijven. Een omvangrijke Chinese vloot, met reusachtige zeegaande schepen, bevoer de Stille en de Indische Oceaan. Als gevolg van een politiek conflict aan het keizerlijke hof werd aan deze hele ontwikkeling een abrupt einde gemaakt. De handelsvloot werd opgedoekt, de werven gesloten en andere technische vindingen op een laag pitje gezet. Wat zou er gebeurd zijn, vraag je je af, als de Chinezen hun technische en commerciële expansie hadden voortgezet? Diamond wijst erop dat een dergelijk besluit in Europa, dat anders dan China geen centraal gezag kende, niet uitgevoerd had kunnen worden: Europa's fragmentatie als een bron van kracht!

Ondanks mijn bezwaren is *Guns, Germs and Steel* een fraai voorbeeld van wat tegenwoordig wat oneerbiedig jumbo-geschiedenis wordt genoemd.

Maarten van Rossem is als historicus verbonden aan de Universiteit Utrecht.

28

HERMAN PHILIPSE

Waarom mensen rare dingen geloven: de Ayn Rand-paradox

MICHAEL SHERMER, *Why People Believe Weird Things*, W. H. Freeman and Company, New York 1997, 352 blz.

WIJ mensen behouden liever de overtuigingen die we hebben dan van mening te veranderen. Geestelijke rust is de toestand van mentale inertie, waarbij de onrust die het wijzigen van een opvatting met zich mee brengt wordt vermeden, tenzij uiterlijke factoren ons daartoe dwingen. Laten we dit de wet van de mentale inertie noemen. Nu rijst de vraag welke externe krachten meningsveranderingen veroorzaken en ons ertoe brengen tijdelijk onze mentale rust op te geven. Er zijn hier twee mogelijkheden: onze overtuigingen

kunnen botsen met die van medemensen en onze overtuigingen kunnen botsen met de werkelijkheid waar ze op betrokken zijn. Beide vormen van cognitief conflict zijn onplezierig en de onlust van deze cognitieve dissonantie brengt ons er meestal toe het conflict te verminderen door onze opinies aan te passen, zodat een nieuwe toestand van mentale inertie kan ontstaan.

DRIE METHODEN Welke strategie kunnen we volgen om onze geestelijke rust te optimaliseren?

In haar lange geschiedenis heeft de mensheid drie methoden ontwikkeld om het beoogde doel te bereiken en ik bespreek ze in volgorde van toenemende voortreffelijkheid. De slechtste methode is wel die van de struisvogel, de methode

van individuele koppigheid. Men kan de eigen mentale inertie maximaliseren door te weigeren van mening te veranderen, wat er ook gebeurt. De kosten van deze strategie lijken hoog, want eigen meningen zullen vaak botsen met die van anderen en met de werkelijkheid, zodat men de prijs betaalt van grote cognitieve dissonantie. Niettemin is de methode populair bij mensen welke relatief geïsoleerd bestaan in een natuurlijke omgeving die weinig verandert: dan zijn de kosten klein in verhouding met de immense voordelen van deze eerste strategie.

Wanneer mensen leven in grotere groepen is de methode van de individuele koppigheid onbruikbaar, want ze zou leiden tot teveel onlust door cognitieve dissonantie met de medemens. Een tweede strategie brengt hier uitkomst: die van het leergezag, de charismatische leider, of het politiebureau. De cognitieve dissonantie tussen de leden van de groep kan worden uitgesloten door aan één individu of een kleine commissie het monopolie te verlenen om de overtuigingen vast te stellen die allen dienen te delen. Zo bepalen in de katholieke kerk pausen en concilies de inhoud van het ware geloof, terwijl in communistische landen, voor zover die nog bestaan, een politiebureau of partijvergadering verordonneert wat iedereen moet denken over politiek, economie, geschiedenis en over wat verder van belang wordt geacht voor het voortbestaan van het systeem. De strategie van het leergezag heeft een duidelijk voordeel boven die van de struisvogel: de zielerust wordt bijzonder bevorderd door het uitsluiten van meningsverschillen tussen leden van de groep. Maar er zijn twee soorten kosten, die tegenwoordig veelal te hoog worden bevonden. In de eerste plaats moet leergezag worden afgedwongen van individuen door hen te nopen afwijkende meningen op te geven of, indien dat niet lukt, hen fysiek te elimineren, zoals ten tijde van de inquisitie en in fascistische of communistische landen met verbijsterende wreedheid en consequentie gebeurde. De strategie is dus onverenigbaar met democratie en vrijheid van meningsuiting. In de tweede plaats kent de strategie van het leergezag geen systematische methode om de officiële geloofsleer of de partijdoctrine aan te passen aan de realiteit, zodat catastrofale botsingen tussen leer en werkelijkheid onvermijdelijk zijn. In het geval van communistische landen hebben dergelijke botsingen recentelijk geleid tot de ondergang of gedeeltelijke afschaffing van het systeem. De katholieke kerk tracht ze te vermijden door de officiële leer meer en meer te beperken tot opvattingen over een werkelijkheid die niet bestaat, zodat te duidelijke botsingen tussen opvatting en werkelijkheid worden voorkomen. Het nadeel van deze intellectuele conflictvermijding

is dat het informatieve gehalte van de officiële doctrine tendeert naar nul.

De mensheid heeft tot nu toe maar één methode uitgevonden om mentale inertie te maximaliseren bij gelijktijdige minimalisering van cognitieve conflicten tussen mensen en met de werkelijkheid: de methode van de wetenschap. Deze methode kent weliswaar een voortdurende geestelijke onrust omdat de eigen meningen systematisch worden bijgesteld in discussie met anderen en door toetsing aan de werkelijkheid. Maar de mentale onrust is draaglijk omdat ze wordt geïnstitutionaliseerd: zoveel mogelijk meningen van deskundigen worden ingebracht in het wetenschappelijke forum en de beste meningen worden door discussie en toetsing uitgeleerd. Doordat de deelnemers aan het wetenschappelijke systeem wedijveren in het ontwikkelen van telkens meer omvattende en nauwkeuriger opinies over de werkelijkheid, kent het systeem een ingebouwde dynamiek die zorgt voor een steeds snellere cognitieve vooruitgang, een vooruitgang die grotendeels verantwoordelijk is voor de dynamiek van de westerse beschaving. Ofschoon de universitaire historici in Nederland dit nog niet schijnen te beseffen, is wetenschapsgeschiedenis inmiddels één van de interessantste takken van de geschiedenis geworden, juist doordat de dynamiek van het culturele subsysteem Wetenschap een snel groeiende invloed heeft op de ontwikkeling van de beschaving in haar geheel.

29

RARE DINGEN Wat heeft dit alles te maken met het boek van Michael Shermer, *Why People Believe Weird Things*, waarop ik de lezer attent zou willen maken? Bovenstaande overwegingen stellen ons in staat de titelvraag van Shermer's boek *Why People Believe Weird Things* op een wat systematischer wijze beantwoorden dan Shermer zelf doet. Om te beginnen: hoe moeten we de klasse van 'rare dingen' (weird things) bepalen? Shermer zegt hierover: 'But what constitutes a weird thing? I have no formal definition. Weird things are like pornography – difficult to define but obvious when you see them' (blz. 273-274). Dit is hoogst onbevredigend. Neem de 'weird things' die Shermer in zijn boek bespreekt, zoals de overtuiging van Rosemary Altea dat ze kan communiceren met de doden, de potpourri van bovennatuurlijke inzichten van Edgar Cayce, het geloof dat bijna-dood-ervaringen een bewijs zijn van het hiernamaals, het idee van vele vrouwen in Amerika dat ze verkracht zijn door buitenaardse wezens of door naaste familieleden, de mening van creationisten dat het scheppingsverhaal in *Genesis* de historische werkelijkheid weergeeft, de visie van historische revisionisten

die denken dat gaskamers niet gebruikt werden om joden te vermoorden en dat er aanzienlijk minder joden zijn omgebracht tijdens de holocaust dan het officiële aantal van tussen de vijf en zes miljoen, of het geloof van de fysicus Frank Tipler dat de wereld zal eindigen in een 'singulariteit' of 'punt omega', waarin het leven van alle mensen die ooit geleefd hebben eeuwig bewaard blijft, althans wat de opgeslagen 'informatie' betreft. Wanneer men deze 'rare dingen' vergelijkt met bona fide wetenschappelijke inzichten, zoals de theorie dat het heelal ontstaan is uit een oerexplosie, de Big Bang, en alsmaar verder expandeert, of de hypothese dat er zwarte gaten zijn van oneindige dichtheid, waartuit geen enkele signaal kan ontsnappen, dan moet men concluderen dat zuiver inhoudelijk beschouwd Shermers 'rare dingen' bepaald niet vreemder zijn dan algemeen aanvaarde wetenschappelijke inzichten. Het is, inhoudelijk gezien, dus allerm minst 'obvious' welke overtuigingen 'weird' zijn en welke niet. Wat 'rare dingen' raar maakt is niet zozeer de inhoud van deze overtuigingen maar het feit dat ze niet het product zijn van de wetenschappelijke methode, terwijl ze inhoudelijk conflicteren met goed bevestigde wetenschap. Het creationisme is bij voorbeeld in strijd met aanzienlijke delen van de fysica, de chemie, de astronomie, de geologie, de biologie, en de antropologie. Shermer beseft natuurlijk dat één criterium op grond waarvan we overtuigingen van mensen 'raar vinden de wetenschap is: 'Well, one criteria – the criteria of choice for me and millions of others – is science' (blz. 274). Hij maakt evenwel onvoldoende duidelijk dat dit het enige criterium is dat we hebben en dat dit criterium volstrekt toereikend is. De wetenschappelijke methode is niets anders dan de beste methode die de mensheid heeft ontwikkeld om kennis te vergaren en de methode wordt nog steeds verbeterd en aangescherpt door het uitvinden van nieuwe wiskundige technieken en het ontwikkelen van technologie voor het verwerven van gegevens. In vergelijking met de wetenschappelijke methode zijn de andere methoden van kennisvergaring illusoir gebleken.

IDEE FIXE Nu we weten hoe de klasse van 'rare dingen' bepaald moet worden, namelijk als opvattingen die onhoudbaar zijn in het licht van hedendaagse wetenschap, kunnen we ook de vraag beantwoorden 'Why people believe weird things'. Mensen houden er vreemde opvattingen op na omdat ze bij het vaststellen van wat ze denken niet wetenschappelijk te werk gaan of zich aansluiten bij wat wetenschappelijke specialisten vinden, maar één van de meer primitieve methoden voor het maximaliseren van mentale inertie toe-

passen, de methode van de individuele koppigheid of die van het leergezag. Dit is in feite ook de verklaring die Shermer geeft. We komen tot rare opvattingen doordat we bepaalde redeneerfouten maken, te weinig begrip hebben van statistiek, systematisch weigeren al het relevante bewijsmateriaal voor of tegen een opvatting in overweging te nemen, en in het algemeen omdat het nu eenmaal gemakkelijker is aan een idee fixe te blijven vasthouden dan zelf na te denken, zich te informeren, en onpartijdig onderzoek te doen. Natuurlijk zijn er vaak dubieuze motieven in het spel: de these van de Auschwitzlüge wordt meestal aangehangen door latente antisemieten. De emotionele drijfveren om vreemde opvattingen erop na te houden kunnen variëren, zoals Shermer benadrukt: 'Why do they say the Holocaust never happened? Depending on whom you ask, interest in history, money, perversity, notoriety, ideology, politics, fear, paranoia, hate' (blz. 210). Meestal hebben de aanhangers van vreemde doctrines echter geen andere motieven dan wij allemaal: de hoop op een beter leven, eventueel na de dood, een behoefte aan zekerheid, of het verlangen verantwoordelijkheden af te wentelen op anderen. Shermer ontwikkelt dus geen diepgravende psychologische theorie om te verklaren dat 'people believe weird things'. Het is voldoende te wijzen op algemeen menselijke drijfveren en vervolgens te analyseren hoe 'thinking can go wrong' (blz. 8). Niet dieptepsychologie is vereist maar wetenschappelijke training en begrip van wetenschappelijke methodologie.

SCEPTICUS Dit inzicht bepaalt de opzet van Shermers boek. In het eerste deel geeft hij een beknopte uiteenzetting over de wetenschappelijke methode en populaire redeneerfouten. Hij noemt zichzelf een scepticus doch niet in de zin van iemand die weigert welke opvatting dan ook te aanvaarden. Een scepticus is volgens Shermers definitie eerder degene die een grote openheid heeft voor nieuwe ideeën maar ze wetenschappelijk toetst alvorens ze over te nemen. De scepticus stemt, om met de filosofen John Locke en David Hume te spreken, de kracht van zijn overtuigingen af op het bewijsmateriaal. Vervolgens analyseert Shermer in het tweede deel een allegaartje van vreemde overtuigingen, zoals het geloof van Amerikaanse vrouwen dat ze verleid zijn door buitenaardse wezens. Bij het beoordelen van de desbetreffende getuigenissen hecht Shermer waarde aan een maxime dat hij aan de verlichtingsfilosoof Hume ontleent: vraag je altijd af wat een groter wonder is: dat de gebeurtenis waarover de getuige vertelt werkelijk plaatsvond of dat de getuige niet de waarheid spreekt. Bovendien schetst Shermer een cyberne-

tisch model ter verklaring van middeleeuwse en moderne heksenjachten: een 'Witch Craze Feedback Loop'. In de twee centrale delen van zijn boek bespreekt Shermer het creationisme en de theorie van de Auschwitzlüge, een keuze die begrijpelijk is in een Amerikaanse context maar de Nederlandse lezer misschien minder zal aanspreken, tenzij die geboeid is door de Amerikaanse cultuur. Dan is het bij voorbeeld interessant kennis te nemen van Shermers overzicht over de geschiedenis van het debat tussen creationisten en hun critici, dat leidde tot verschillende juridische procedures met als climax de uitspraak van het U.S. Supreme Court op 19 juni 1987.

COËXISTENTIE Shermers boek is nog in twee andere opzichten typisch Amerikaans. In de eerste plaats is het doordrukt met heldenverhalen over talk shows waarin de auteur de rol speelt van een sceptische David die de Goliath der pseudo-wetenschap verslaat. De Nederlandse lezer zal hier misschien over grinniken; mijns inziens valt het evenwel te betreuren dat er in ons land geen talk shows zijn over wetenschap en pseudo-wetenschap. In de tweede plaats is Shermer niet ongevoelig voor 'political correctness', wat vooral blijkt uit zijn dubbelzinnige en filosofisch ondoordachte houding ten opzichte van de gevestigde godsdiensten. De dingen die deze godsdiensten voor waar houden zijn natuurlijk geheel en al 'weird' volgens Shermers eigen criteria en in plaats van aandacht te besteden aan buitenissige sekten had Shermer beter de wereldgodsdiensten op de korrel kunnen nemen. Hier en daar blijkt ook, enerzijds, dat Shermer religieuze doctrines als 'weird' beschouwt, zoals bij voorbeeld de doctrine van het hiernamaals (blz. 5, 82, 85). Maar anderzijds schermt Shermer de wereldgodsdiensten zorgvuldig af tegen sceptische kritiek. Hij benadrukt dat wetenschapsmensen vaak religieus zijn (blz. 132-133) en stelt dat creationisten de vergissing begaan de religieuze scheppingsmythe als wetenschappelijke waarheid te beschouwen.

Dergelijke 'myths are about the human struggle to deal with the great passages of time and life – birth, death, marriage, the transitions from childhood to adulthood to old age. They meet a need in the psychological or spiritual nature of humans that has absolutely nothing to do with science' (blz. 130). Wetenschap en religie 'fill different niches in the human psyche' (blz. 135). Evenals Immanuel Kant, Charles Darwin, en Jay Gould aanvaardt Shermer een 'separate-worlds model' met betrekking tot wetenschap en godsdienst: 'Science and religion deal with different subjects, do not conflict or overlap, and the two should coexist peacefully with one another' (blz. 138).

DILEMMA Deze politiek van vreedzame coëxistentie van wetenschap en religie stuit evenwel op een onoplosbaar dilemma. Ze vereist dat de geloofsinhoud van religies geheel en al als 'mythe' wordt beschouwd en geen enkele waarheidspretentie heeft ten aanzien van de werkelijkheid. Nu hebben westerse theologen zich weliswaar door de wetenschappelijke vooruitgang genoopt gezien grote gedeelten van de traditionele geloofsleer aldus te 'mythologiseren' – Bultmanns 'ontmythologisering van het Christendom is bij voorbeeld in feite een mythologisering – maar zodra ze dit met de gehele geloofsinhoud doen, valt de rechtvaardiging weg de eigen mythen een epistemische voorkeursbehandeling te geven: de *Bijbel* komt op één lijn te staan met de *Odyssee*. Het dilemma is dus als volgt: ofwel men mythologiseert de gehele geloofsinhoud, inbegrepen de gedachte dat er maar één God bestaat, maar dan vervalt elke waarheidspretentie, wat de geloofsleer opheft, ofwel men handhaaft een waarheidspretentie ten aanzien van een deel der geloofsinhoud, zoals moslims, katholieken, en de meeste protestanten doen, maar dan zijn conflicten met wetenschap allerminst uitgesloten. Voor een verdere analyse van de moeilijkheden vergelijk de mijn *Atheïstisch manifest* (Prometheus Amsterdam, 1995). Daar betoog ik dat indien gelovigen a priori elk conflict met wetenschap willen uitsluiten, religies geheel en al van hun geloofsinhoud worden beroofd, terwijl het handhaven van een geloofsinhoud strijdigheden met wetenschap oplevert waarin de godsdienst het onderspit delft. Dit resultaat is onvermijdelijk omdat de methode van het leergezag, die alle godsdiensten tot op zekere hoogte aanvaardden, nu eenmaal achterhaald is door de wetenschappelijke methode.

31

PARADOX Ondanks deze Amerikaanse tekortkomingen is *Why People Believe Weird Things* een stimulerend boek, dat kan dienen als sceptische vaccinatie tegen de modieuze mentale infecties van bijgeloof, religie, pseudo-wetenschap, en andere ongefundeerde geestelijke stromingen. Natuurlijk is het geen substituut voor een degelijke scholing in de statistiek of in de logica. Shermers boek biedt een grote mate van amusement en het is geschikt als bedlectuur. Zo vertelt hij bij voorbeeld over de schrijfster Alice Rosenbaum, die, in 1905 geboren te St. Petersburg, uit afschuw van het communistische collectivisme in 1926 naar de Verenigde Staten emigreerde en zich onder de naam Ayn Rand ontwikkelde tot een succesvol schrijfster van filosofische romans. Ze gebruikte deze romans, waarvan *The Fountainhead* (1943) en *Atlas Shrugged* (1957) de beroemdste zijn, als populair medium om haar extreem individualistische en kapitalistische ideologie

aan de man te brengen. Het leverde geen goede literatuur op maar wel spannende jongensboeken die velen hebben geïnspireerd, onder wie Alan Greenspan, de huidige 'chairman' van de Federal Reserve.

Volgens Ayn Rand moeten we egoïstisch leven, in de zin dat we een eigen waardesysteem opstellen en dat trachten te realiseren. Mensen vallen volgens haar globaal gesproken uiteen in twee soorten: eerlijke individualisten die zich zoveel mogelijk creatief willen ontplooiën en hetgeen ze nodig hebben van anderen met een gelijkwaardige tegenprestatie vergoeden, en collectivistische klaplopers die het zelfstandige individu culpabiliseren teneinde op diens zak te kunnen teren. *Atlas Shrugged* beschrijft wat er gebeurt wanneer de productieve individualisten zich, tegen hun natuur, aansluiten en terugtrekken uit de maatschappij: het gehele leven stort ineen, want de collectivistische klaplopers vinden geen productieve individuen meer die ze kunnen uitbuiten.

Ayn Rands individualisme is een interessante omkering van communisme en Christendom. In plaats van arme bedelaars te idealiseren en de succesvolle ondernemende rijkard schuld aan te praten, verdedigt Rand een romantisch individualisme, waarin extreem begaafde, mooie, en rijke individuen uiteindelijk zegevieren over de massa van miezerige parasieten. Genuanceerd is het allemaal niet, maar het is begrijpelijk dat de lezer die zich met Ayn Rands helden identificeert een prettig gevoel krijgt, het gevoel van superioriteit ten opzichte van de massa, waaraan veel moderne mensen zo'n behoefte hebben. Dit verklaart dat Ayn Rand in de loop van haar leven een grote schare volgelingen kreeg die een aantal

karakteristieken vertonen die volgens Shermer typerend zijn voor sekteleiden: aanbidding van een leider (Ayn Rand), de overtuiging dat de leider altijd gelijk heeft en dergelijke. Ayn Rand ging langzamerhand geloven in haar eigen superioriteit, wat haar vermogen tot zelfkritiek niet ten goede kwam, en Shermer vertelt over de tragikomische liefdesaffaire met Nathaniel Branden om aan te tonen dat Rands meerderwaardigheidscomplex haar in de afgrond van morele hypocrisie deed tuimelen.

Ik las de romans van Ayn Rand in mijn studententijd en kan niet ontkennen dat ik ze meeslepend vond. Twintig jaar later las ik *Atlas Shrugged* opnieuw omdat een Leidse student in de filosofie, reeds gepromoveerd in Delft, een doctoraalscriptie over Rand wilde schrijven en zelfs plannen had voor een promotie over haar theorieën. Hij was een dogmatisch aanhanger van het Randiaanse kapitalisme en ik wist hem ondanks eindeloze discussies niet van zijn rotsvaste geloof af te brengen. Teneinde raad verzon ik de Ayn Rand-paradox: men kan geen volgeling zijn van iemand die verkondigt dat elk individu zelfstandig moet proberen de waarheid te vinden. De paradox illustreert het feit dat de methode van het leerzeggend en die van de wetenschap volstrekt onverenigbaar zijn. Shermer heeft gelijk: de sceptische houding zoals belichaamd in de wetenschappelijke methode is op elk gebied veruit de beste houding bij het bepalen van onze overtuigingen.

Herman Philipse is hoogleraar in de Wijsbegeerte aan de Rijksuniversiteit Leiden.

OPMERKELIJK PROEFSCHRIFT

MATTHIJS DE BLOIS

Ambtenaren, werknemers en de vrijheid van meningsuiting

EVERT VERHULP, *Vrijheid van meningsuiting van werknemers en ambtenaren*, Proefschrift Universiteit van Amsterdam, Sinzheimer Sociale Monografieën, nv Sdu, 1996, 408 blz.

DE vrijheid van meningsuiting wordt in Nederland met enige regelmaat gebruikt om een boek te publiceren over een of meer aspecten van deze vrijheid. Gelukkig gaat het daarbij niet om steeds weer meer van hetzelfde. Over dit voor het functioneren van een vrije samenleving vitale recht